

Een plan voor een citadel te Amsterdam uit ca 1545

DOOR

R. MEISCHKE

Zestiende eeuwse kasteelontwerpen

Een niet uitgevoerd project voor een dwangburcht te Amsterdam uit het midden van de 16de eeuw toont een citadel met daarin als hoofdgebouw een traditioneel kasteel. Dit belangrijke ontwerp bleef bewaard bleef door een tweetal 17de eeuwse gravures (afb. 1 en 2).¹ Het behoort tot een aantal kasteelontwerpen die zijn gemaakt in opdracht van het centrale gezag te Brussel. De oudste daarvan stammen uit de Kelder-mans-traditie, de jongere zijn afkomstig van Italiaanse ingenieurs.²

De reeks begint met het ontwerp van Rombout Kelder-mans uit 1524 voor een nieuw kasteel te Schoonhoven.³ Dan volgen de ontwerptekeningen voor de Vredenburg te Utrecht en voor de omwallingen van de kastelen Wijk bij Duurstede en Ter Eem.⁴ De uit Italië afkomstige vestingbouwer Alexander Pasqualini tekende in 1541 een plattegrond van het kasteel van Grave.⁵ Naast een uitvoerige weergave van het bestaande gebouw was er de toevoeging van een bescheiden rondeel. Een ontwerp uit 1543 van Pasqualini betrof een voorstel tot een gedeeltelijke verbetering aan de stadsmuur te Kampen.⁶

Zowel bij de Kelder-mansontwerpen als bij de vroege ontwerpen van de Italiaan werd nog gewerkt met versterkte poortgebouwen en rondelen, driehoekige bastions ontbraken.

Het Amsterdamse citadelproject toont met zijn zeer grote bastions een volgende stap in de ontwikkeling. Het bleef slechts bekend uit de twee gravures in de stadsbeschrijving van Dapper uit 1663 en het bij-schrift daarbij. Dit luidt: "Twee nette Afteekenin-gen, of platte gronden, na het ontwerp van een der zelve, te weten het dry-hoeckige, of zo andere willen; het vier-hoeckige. De Hartogh van Alva inden jare 1570 hier ter Stede, op de Lastaedje een sterck Casteel meende te laten Stichten, doch wierd by die van Amsterdam voor twee hondert duysent guldens (mits dat de Stadt oock van een Spaansche bezettingh verschoont bleve) afgekocht."⁷

Het hier genoemde jaar 1570 betekende het einde van de Amsterdamse citadelplannen, het begin ervan moet

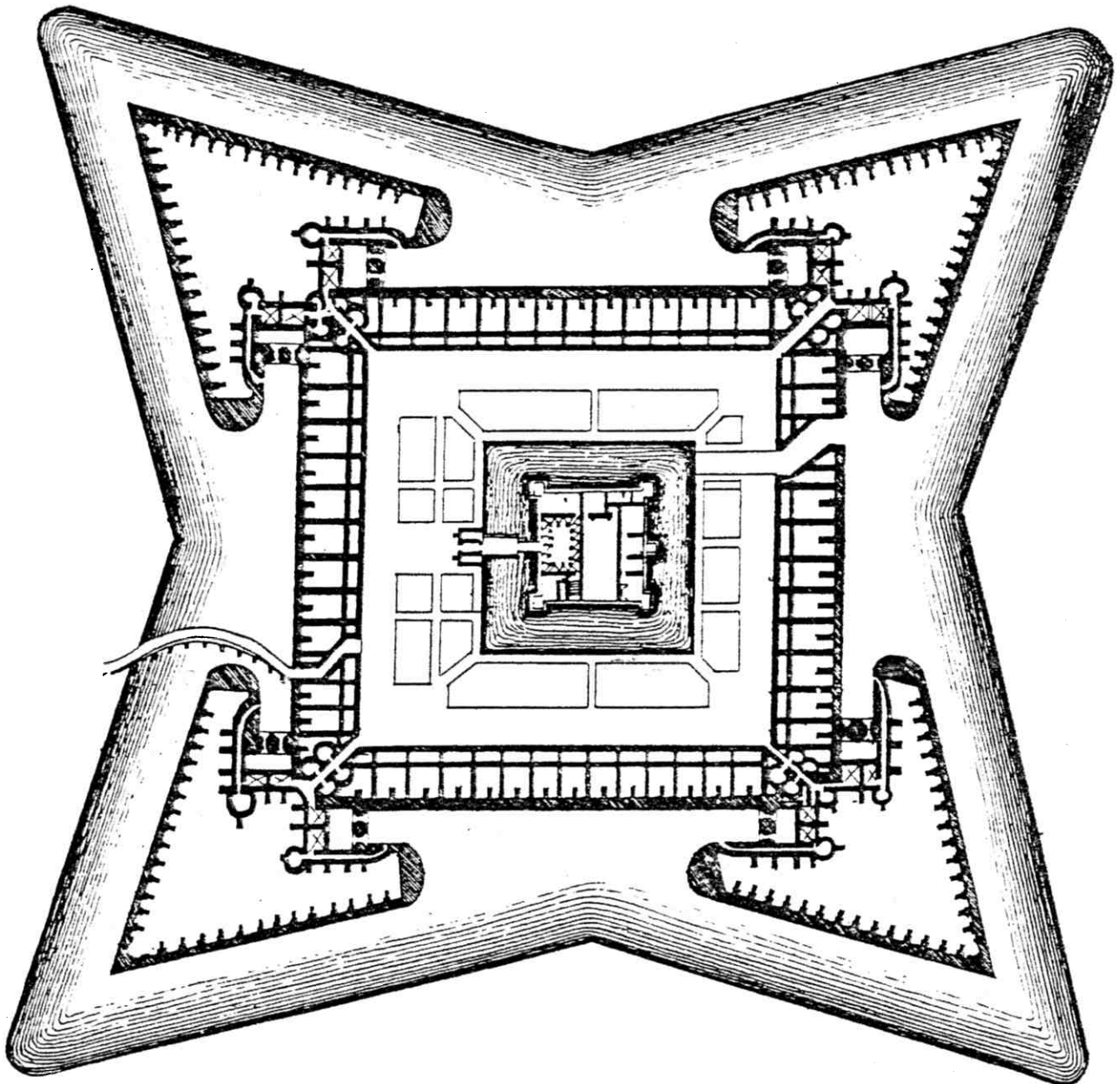
vroeger worden gezocht. De door Dapper aan de ver-gelheid ontrukte plattegronden kunnen moeilijk kort voor 1570 gemaakt zijn, doch zullen eerder uit het midden van de 16de eeuw dateren.⁸ Schriftelijke gegevens hierover zijn niet bekend. Wij zullen trach-ten hierin iets meer inzicht te krijgen door ons te ver-diepen in de geschiedenis van de voor de citadel geko-zen locatie, de Lastage.

De Lastage rond 1545

Dit terrein aan de oostzijde van de middeleeuwse stad, dat de naam Lastage droeg, heeft een gecompliceerde geschiedenis.⁹ Het lag buiten de 15de eeuwse stadgracht, die nu nog voortleeft in de Gelderse Kade. Van de stad uit was het bereikbaar door de Sint-Anthonispoort, thans bekend als de Waag op de Nieuwmarkt. Deze buurt was sinds 1516 beschermd door een nieuwe gracht, de huidige Oude Schans. Daar-langs liep een houten paalwerk en stonden twee be-scheiden verdedigingswerken: de Montelbaanstoren en een blokhuis op de Sint Anthonisdijk. Het vogel-vluchtschilderij dat Cornelis Anthonisz in 1538 van de stad maakte geeft een beeld van deze situatie (afb. 3). Aan de IJ-zijde zien we scheepswerven en houtopslag, daarboven vier lijnbanen en vervolgens een drassig gebied. Bij de Sint-Anthonispoort was enige bebouwing.

Amsterdam was vanuit het oosten slechts bereikbaar via de Sint-Anthonisdijk die dwars door een moeras-sig gebied voerde. De weinig beschermde Lastage, zou bij een aanval op de stad een steunpunt voor de vijand kunnen vormen. Toen de Gelderse troepen in 1542 Amersfoort hadden ingenomen en Amsterdam bedreigden moest de Lastage worden ontruimd en ge-deeltelijk gesloopt. Evenals rond de gehele stad werd ook hier alle bebouwing binnen de 16 roeden (± 60 m) van de stadsmuur gesloopt.¹⁰ De vogelvluchtkaart van Cornelis Antonisz uit 1544 laat de situatie zien na deze ingrepen (afb. 4).

In deze laatste jaren van de Gelderse oorlog maakten vele steden plannen om de ommuring te verbeteren, waarbij vooral aandacht werd besteed aan de situatie

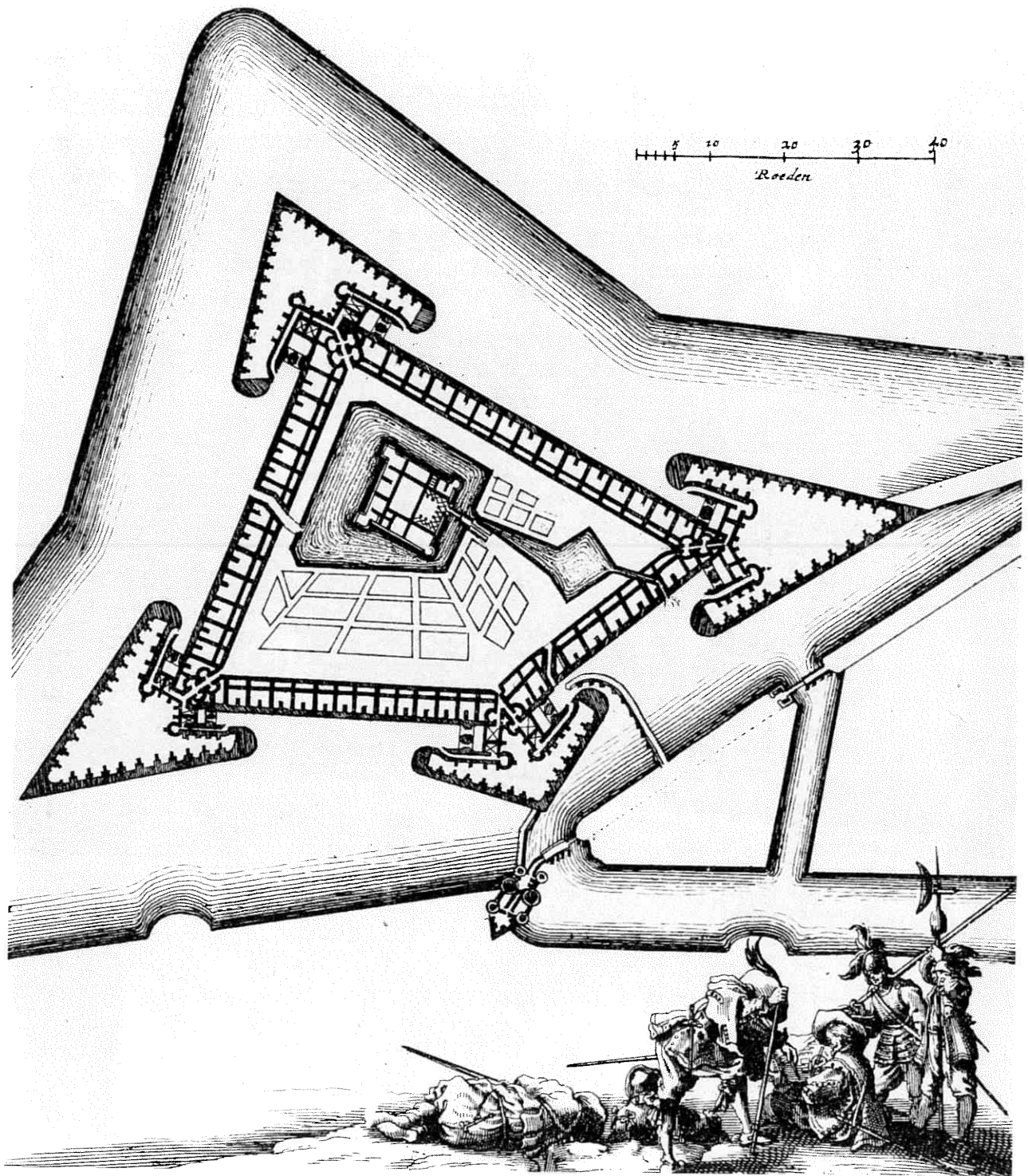
1. Het eerste plan voor een citadel met kasteel op de Lastage te Amsterdam. Vermoedelijk in 1545 ontworpen door Alexander Pasqualini. Toegang met een gebogen brug aan de zijde van de stad, aan de andere zijde een waterpoort. (Gravure Dapper, 1663).

bij de stadspoorten. De Amsterdamse stadsmetselaar Willem Dircxz reisde in 1543 naar Haarlem en Enkhuizen om daar de rondelen te bekijken, “omme gelijke hier mede te maicken voer de poerten”.¹¹

Op 21 maart 1545 bespraken de burgemeesters met de 36 raden de versterking van de stad aan de oostkant. Het betrof de muur ten noorden van de Sint-Anthonispoort die “geholpen ende nedergeleyt moet wesen ende van den patronen ende concepten deze angaende, zoe by meester Alexander, architect, Willem Dircxz, deser stede metzelaer, als anderen geraempt ende bewurpen etc.” Men besloot dit werk aan te pakken voor zover het nodig was en betaald kon worden.¹² Het aandeel van meester Alexander in dit overleg is omschreven in de betaling die hij ontving: “Mr. Alexander van Bononia vuyt Italien, dienaer van

den graeff van Bueren, voer zijne vacatien ende moyte vuyt zaicke, dat hij van Antwerpen hier gecoemen is, omme te maicken een patroen, omme daer naer te maiken die nyeuwe muragie tusschen Schreyhouck ende Sint Thonis-poort mit alzulcke thoernen, rondelen en strijckweringen, als daer dienen ende van noede weezen zouden. XII.-.-.”¹³ In deze omschrijving schijnt alles opgesomd wat ter sprake was geweest. De middeleeuwse stadsmuur was aan vernieuwing toe en buiten die vernieuwde muur wilde men vermoedelijk reeds toen een citadel bouwen. Torens en rondelen waren niet beide nodig. “Strijckweringen” was een nieuwe term die aan driehoekige bastions doet denken. Voor het hoge bedrag dat betaald werd mag men heel wat tekenwerk verwachten.

Mr Alexander was sinds 1531 in dienst van Floris en

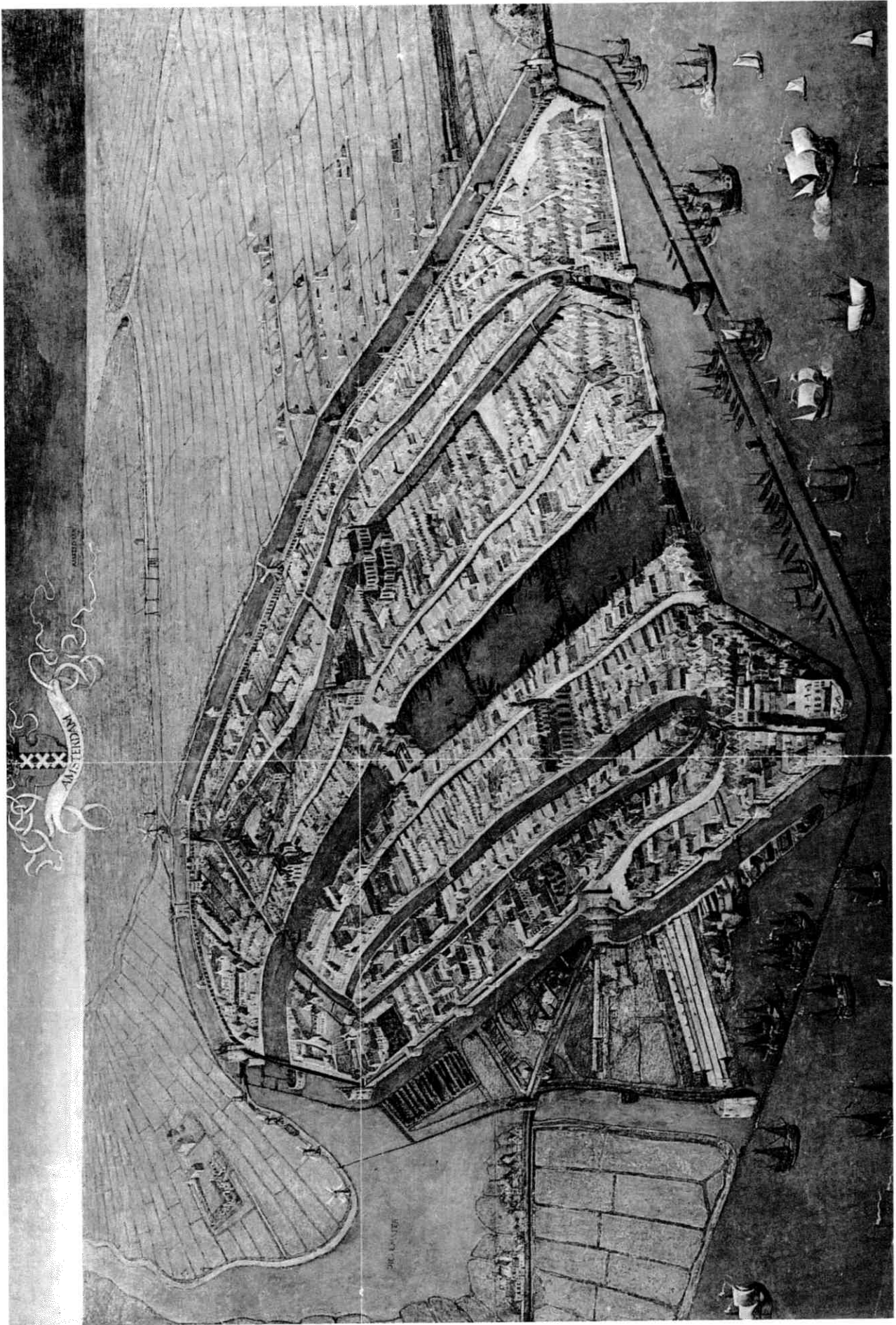
2. Tweede citadelplan, waarbij de hoofdvorm werd aangepast aan de Lastage, welke buurt geheel voor dit plan moest wijken. Veel aandacht werd besteed aan de waterbouwkundige situatie, ook binnen de vesting. Rechts grenst de citadel aan het binnendijkse water. De drie overige zijden staan in contact met het buitenwater van het IJ. (Gravure Dapper, 1663).

later van Maximiliaan van Egmond, die beiden hoge ambten bekleedden. Deze stelden hun beroemde vestingbouwkundige soms beschikbaar om elders adviezen te geven. Tijdens de Gelderse oorlogen betrof dit vaak bescheiden verbeteringen, zoals te Grave en Kampen.

Uit de vogelvluchttekening die Anthony van den Wijngaerden omstreeks 1550 van Amsterdam maakte

blijkt dat ook daar de verbetering van de oostelijke stadsmuur geen indrukwekkend werkstuk was: de drie waltorens die dit muurgedeelte rijk was hadden plaats gemaakt voor een bescheiden rondeel, halverwege de Sint Anthonispoort en de Schreierstoren (afb.5). Tot uitvoering van het tweede stuk tussen "trondeel ende nyewe muere" en de Schreierstoren werd eerst in 1550 beloten.¹⁴ De bestaande muur werd

3. De Lastage in 1538, naar het vogelvluchtschilderij van Cornelis Anthonisz.

tot de grond afgebroken om het fundament voor de nieuwe te kunnen leggen. Er is geen reden om deze simpele herstelling aan Pasqualini toe te schrijven. Ook de stadsmetselaar Willem Dircxz en anderen hadden concepten gemaakt en konden zulk werk aan. De omschrijving van het tekenwerk van Pasqualini doet meer verwachten.

De door Amsterdam ter hand genomen verbetering werd door de artillieriemeester van Karel V, Frederik van Meluyne afgekeurd. Op 28 april 1545 reisde een der burgemeesters naar Antwerpen om hierover te spreken.¹⁵ Gezien het nauwe contact dat het stadsbestuur over de verdediging aan de oostkant met het centrale gezag onderhield zal het van groter importantie zijn geweest dan alleen het herstel van een stukje stadsmuur.

Wij vermoeden dat reeds op dit moment de plannen voor een citadel op de Lastage aan de orde kwamen. Mogelijk was er een getekend ideaalplan uit Antwerpen gezonden (afb. 1). Gezien de grote gelijkenis van dit voorstel met de citadel van Gulik, die Pasqualini in 1549 ontwierp, is het waarschijnlijk dat dit ideaalplan ook van zijn hand is. Pasqualini kan tevens behulpzaam zijn geweest bij de aanpassing van dit model aan de plaatselijke situatie (afb. 2). De betaling daarvan kan zijn begrepen in de vage omschrijving van zijn werk te Amsterdam uit 1545.

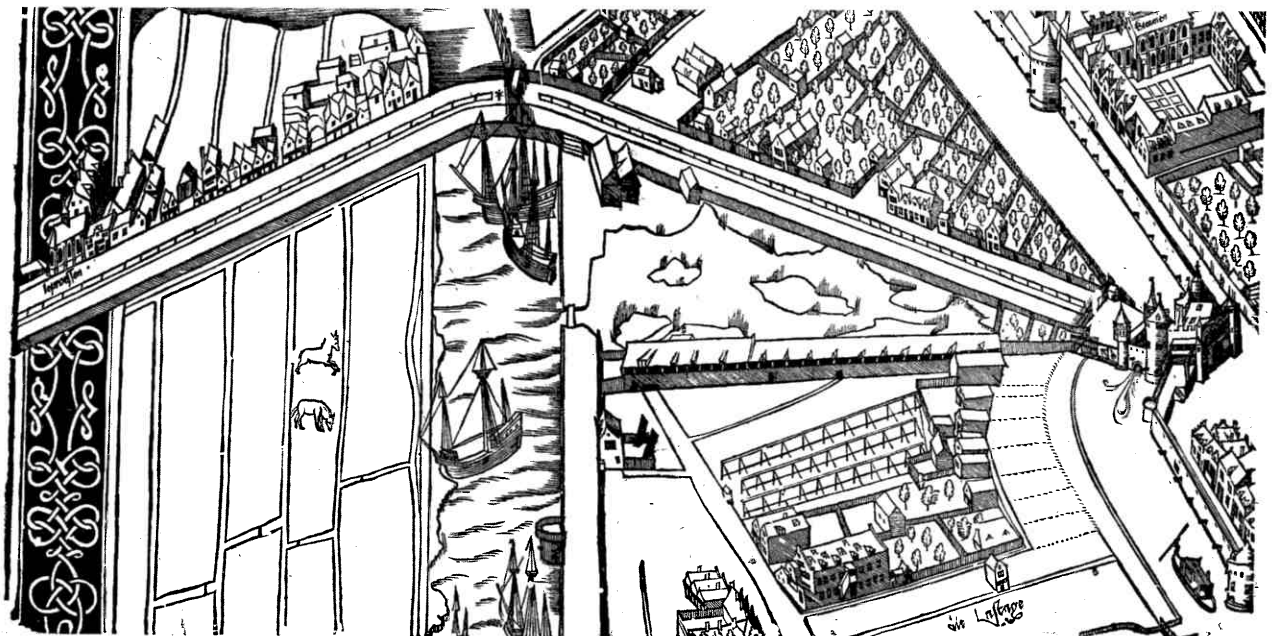
Van 1545 tot 1555 ging de Lastage gebukt onder een streng regiem, waarbij bouwactiviteit zoveel mogelijk werd tegengegaan.¹⁶ De buurt die in 1516 al half bevestigd was en steeds had gehoopt bij de stad te wor-

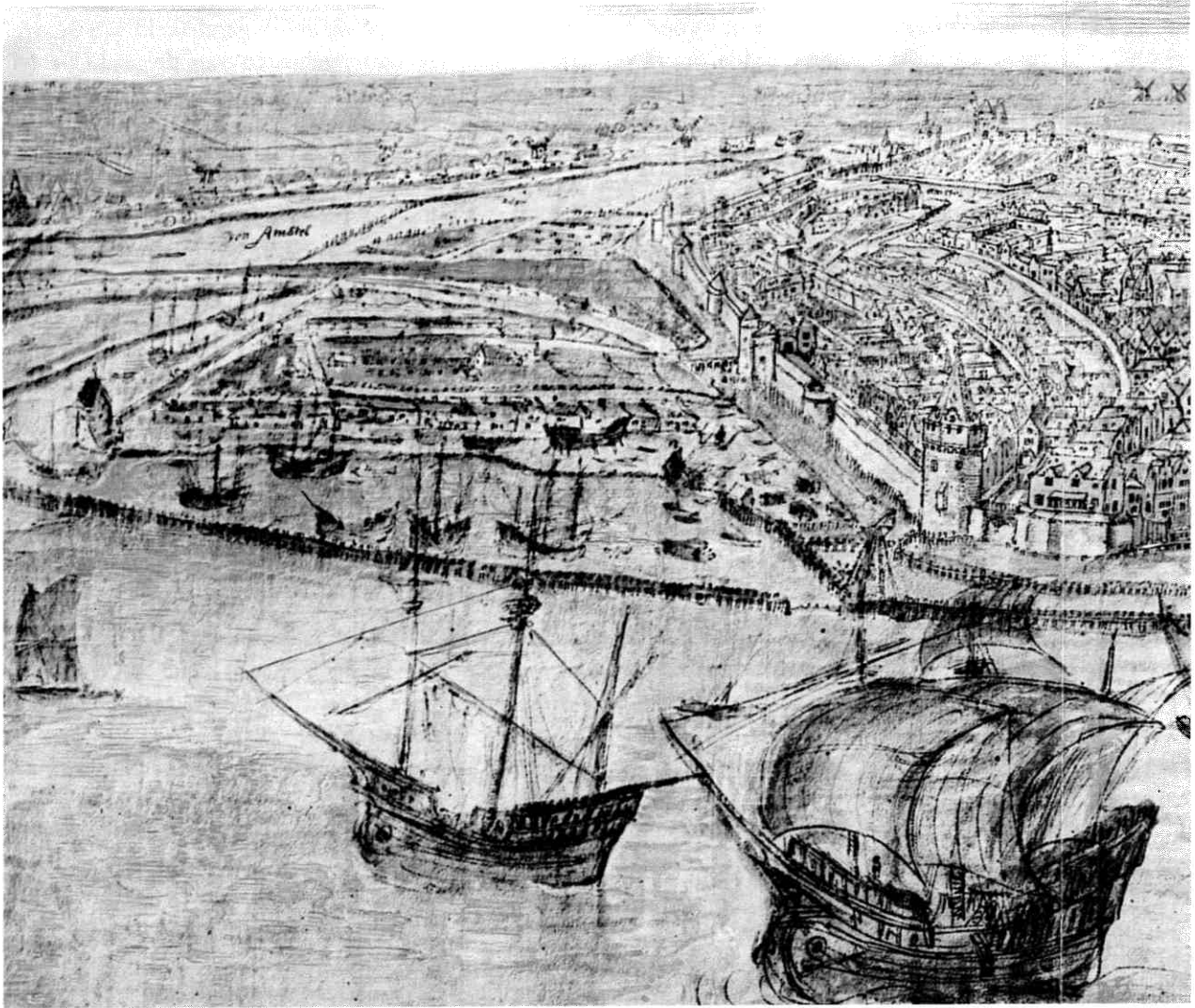
den getrokken werd nu gelijk geschakeld aan de overige, armzalige buitengebieden van de stad. De bevestiging van dit gebied kan met de plannen voor de citadel samenhangen. Ook het achterwege blijven van enig rondel of bolwerk voor de Sint Anthonispoort wijst in die richting.

Het Brusselse gezag had een voorkeur voor dwangburchten. Te Utrecht, dat in 1527 onder het gezag van Karel V was gekomen, werd sinds 1529 aan de Vredenburg gewerkt. Gent werd voor de opstand van 1537 gestraft met een dwangburcht waaraan men in 1540 begon. Amsterdam had met het Wederdopersoproer in 1535 gepoogd zich aan het centrale gezag te onttrekken; ook daarna bleef de stad onrustig. Eind 1541 werd een hoge keizerlijke belastingambtenaar door de bevolking weggejaagd, iets waarvoor de stad zijn excuses aan de Landvoogdes moest aanbieden.¹⁷ In 1544 vreesde het stadsbestuur een nieuwe opstand van Wederdopers en executeerde reeds bij voorbaat twee personen.¹⁸ De centrale overheid kan een citadel een goede remedie hebben gevonden tegen lokale vrijpostigheden. Het stadsbestuur hield evenmin van oproerige lieden. Zodra de oorlog met Gelderland tot het verleden behoorde werd het tijd het binnenlandse gezag te consolideren.

De eigenaren van de grond in de Lastage voelden zich bedreigd. Zij richtten verschillende requesten tot de landvoogdes en procedeerden met het stadsbestuur, hetgeen alles tevergeefs was. Zij lieten door "Mr. Marcus van Verona, architect", in 1548 een kaart tekenen om de Lastage "aen der stede te vestigen ende fortificeeren". Deze vestingbouwer was een dienaar

4. De Lastage in 1544. Gedeelte van de houtsnede-kaart van Cornelis Anthonisz. Een deel van de bebouwing werd gesloopt uit vrees voor een inval van Maarten van Rossum. Links van de gracht moest de citadel komen. Rechts de oude muur met muurtorens.

5. De Lastage omstreeks 1550. Deel van het panorama van Anthony van den Wijngaerden. Na jaren "beveizing" was het citadelterrein bijna zonder bebouwing. Rechts, in het midden tussen de Sint-Anthonispoort en de Schreierstoren, het kleine rondel dat in de plaats kwam van drie muurtorens.

van het Hof te Brussel. In 1543 gaf hij in opdracht van de Brusselse regering adviezen bij versterkingen in Luxemburg; eind 1550 werd hij voor soortgelijk werk naar Groningen gestuurd.¹⁹ Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze ingenieur in overheidsdienst speciaal naar Amsterdam kwam om enkele particulieren ter wille te zijn. Mogelijk was hij betrokken bij de uitwerking van de citadelplannen en voelde hij bijtijds aan dat hij met zijn hulp aan de Lastagiërs te ver ging. Hij stond zijn tekening (of een copie daarvan?) in 1548 tegen twee pond af aan de stadsartilleriemeester.²⁰

De bezoeken van belangrijke deskundigen rond het Hof te Brussel, als Pasqualini en Marcus van Verona, alsmede de contacten over de verdediging die het stadsbestuur met de landsregering onderhield maken het waarschijnlijk dat de citadelplannen toen actueel waren. Een dergelijke situatie komen we nadien niet meer tegen.

De Lastage na 1555

De beveizing van de Lastage had tot gevolg dat de bebouwing van de buurt geleidelijk afnam. Het panorama van Anthony van den Wijngaerden toont een troosteloze onbebouwde vlakte (afb. 5). Op andere plaatsen zoals voor de Haarlemmerpoort was de bebouwing ondertussen toegenomen.

In 1555 maakten Karel V en Maria van Hongarije plaats voor Philips II en Margaretha van Parma. Het bouwen van kostbare dwangburchten raakte nu op de achtergrond. In 1556 stond Philips II toe dat te Amsterdam binnen de 25-roeden zone van de stadsmuur houten hutten met week dak werden geplaatst op voorwaarde dat de eigenaars deze in geval van nood op eigen kosten zouden weghalen. "Maar de eigenaars van den grond der Lastaadge, zo veel vryheids gekreegen hebbende, traden allengskens verder, en betimmerden eindelyk eenen ruimen hoek met schuuren

pakhuizen en huizen”.²¹ De kaart van Van Deventer (±1565) toont in de Lastage een duidelijke toename van de bebouwing. Het citadelplan scheen voorschijns niet meer actueel.

Ondertussen maakte de stad een bloeiperiode door. Er werden veel dure huizen gebouwd op nieuwe erven, zoals aan het Rokin en aan de IJkant, een uitbreiding werd steeds meer nodig. Het stadsbestuur moest het centrale gezag opbiechten dat het getal der huizen rond de stad, de Lastage uitgezonderd, inmiddels was gestegen van 25 in 1514 tot 964 in 1565. Goedkope woningen waren er in de stad nauwelijks meer te vinden, men kon de buitenbebouwing niet missen.²² Op dat moment begonnen de vroede vaders aan een uitbreiding te denken.

In 1566 betaalde de stad een som van 214 gld en 13 st aan Meester Christiaan Sgroeten “geographus” van de Koning. Hij was met zijn knecht van zijn woonplaats Kalkar naar Amsterdam gekomen om te “besichtigen die gelegentheit deser stede ende naer sijn advys een caerte ende concept te maicken, waer ende hoe men alder beqaemelicx in toecomende tyden deze stede soude groeten ende forticeren, waervan hy den Burgermrsn. een caerte ofte concept gelaeten heeft”. Hij was te Amsterdam van 20 tot 29 april en verteerde met zijn knecht nog eens 29 gld. Van het werk van Sgrooten bevond zich later ook een kaart te Brussel.²³ In deze toelichting op de betaling staat de vergroting van de stad voorop. Voorstellen tot uitbreiding betroffen tot dit tijdstip steeds de oostzijde. Wanneer men na de moeilijke beginjaren van de tachtigjarige oorlog in 1585 uiteindelijk tot een uitbreiding overgaat begint men weer aan de oostkant. Vermoedelijk had men in 1566 gekozen voor dat wat de geërfden van de Lastage altijd gewild hadden: het opschuiven van de stadsgrens naar het oosten. Maar daarvoor moesten eerst de citadelplannen worden afgeblazen. De beeldenstorm in 1566 en de dreigende opstand brachten de dwangburchten echter weer op het bouwprogramma. Uit de correspondentie in 1567 tussen Margaretha van Parma en Philips II blijkt dat zij citadellen wilde bouwen te Antwerpen, Amsterdam, Maastricht, 's-Hertogenbosch en Vlissingen.²⁴ De dwangburchten te Groningen, Vlissingen en Antwerpen werden uitgevoerd. Van die projecten zijn vele ontwerptekeningen bewaard gebleven. Mogelijk is men door het begin van de opstand in 1568 niet meer aan het uitwerken van de citadelplannen voor andere steden toegekomen. Van hernieuwde projecten voor Amsterdam uit deze tijd is niets bekend. Het oude plan was niet meer bruikbaar, dit reusachtige stenen verdedigingsswerk paste niet meer in een tijd die de voorkeur gaf aan aarde wallen. Het plan was in 1570 alleen nog goed voor een afkoopsom. Daarmee waren beide partijen gediend.

De citadelplannen

Het eerste, vierhoekige plan (afb. 1) schijnt een ideaal ontwerp waarbij slechts beperkte aandacht werd besteed aan de lokale situatie. Toch lijkt het geen twijfel dat het voor deze plek werd opgezet, de toegangsbrug aan de ene zijde en de waterpoort aan de andere kant wijzen daarop. Het water aan de achterkant, de huidige Oude Schans, stond rechtstreeks in verbinding met het IJ. Door de waterpoort kon de citadel worden bevoorrad en het binnenterrein worden gerioleerd en bevrijd van wateroverlast. Dit plan toont een rationele opzet: een vierkant kasteel in het hart van een bijna vierkante vesting. Door de iets grotere lengte dan breedte kon aan de voorzijde van het hoofdgebouw een dubbele rij barakken voor soldaten komen.

Het tweede, driehoekige plan (afb. 2) geeft dezelfde onderdelen te zien als het voorgaande doch in een verwrongen opzet. Het was de praktische uitwerking voor de complexe situatie. Hier is de oostelijke stadstrand te herkennen met in het midden de Sint-Anthonispoort en links daarvan het rondeel van 1545. Het kasteel lag hier in een hoek, de barakken voor de soldaten die in het vierkante plan daar omheen lagen zijn nu aan de stadzijde gegroepeerd. Wanneer we de beide plannen meten aan de hand van hun schaalstokken blijkt het tweede plan vrijwel even groot te zijn als het eerste.

In dit tweede plan is ook de waterbouwkundige situatie uitgewerkt. De citadel vormt een onderdeel van de scheiding tussen het binnenwater van de Amstelboezem en het buitenwater van het IJ. De korte rechterzijde van de citadel grenst aan het binnenwater, de drie overige zijden staan in verbinding met het buitenwater via de Geldersekafe en de Oude Schans. De waterpoort van de citadel ligt bij dit plan in het midden van de noordelijke flank en is minder geknikt, waardoor schepen gemakkelijker binnen kunnen komen. De toegangsbrug naar het complex sluit aan op de Sint-Anthonisdijk die hier werd doorgraven zodat er voor de ingang van de citadel een extra bastion ontstond. Het buitenwater van het IJ werd gekeerd door een stenen beer tussen de Sint-Anthonispoort en een bastion van de citadel. Van een ander bastion liep een dam naar de bestaande dijk. De drassige gedeelten van het bouwterrein die op de kaart van Cornelis Anthonisz uit 1544 zijn te herkennen (afb. 5), zouden binnen de omwalling als een spaarbekken voortleven. Er was een sluisje geprojecteerd waardoor het Amstelwater ingelaten kon worden en via de slotgracht naar de waterpoort kon wegstromen. Waarschijnlijk diende dit spaarbekken voor de watervoorziening en mogelijk ook voor het levend bewaren van een aanzienlijke voorraad zoetwatervis.

Voor het project moest de gehele Lastage worden af-

gebroken. De citadel zou zich uitstrekken van de Sint Anthonispoort tot aan de Montelbaanstoren, welk laatste bouwwerk uiteraard ook het veld moest ruimen. De punten van de bolwerken van het vierkante plan lagen 75 roeden of ca. 275 meter uit elkaar. Het complex zou veel groter worden dan de Utrechtse Vredenburg waarvan de hoekpunten een afstand van 160 x 135 meter besloegen. Het was kleiner dan de dwangburcht te Gent uit 1540, waarvan de hoekpunten een vierkant van ca 420 meter innamen.

Deze groots opgezette plannen waren praktisch onuitvoerbaar. Voor een zo omvangrijke stenen vesting in een moeras was een wel heel kostbare fundering nodig. Het plan was modern, de bastions van de nieuwe vesting gordel van Antwerpen, waaraan in 1542 begonnen was, waren hier nagevolgd, evenals de merkwaardig gebogen toegangsbruggen die er daar langs liepen.

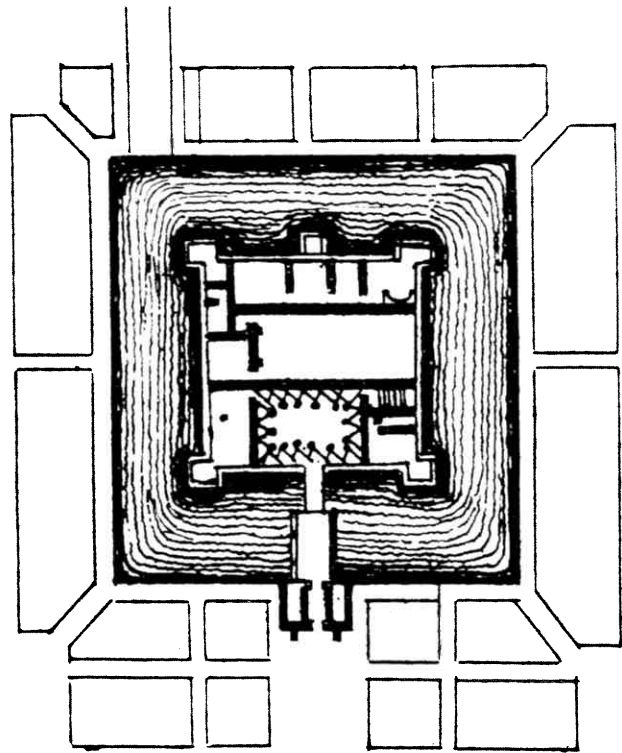
De analyse van het kasteelplan

Het hoofdgebouw binnen het Amsterdamse citadelplan toont een interessant kasteelontwerp, dat in beide varianten vrijwel eender is (afb. 6). Wij zullen eerst ingaan op de functionele aspecten van dit ontwerp en daarna enige aandacht besteden aan enkele architectonische onderdelen.

Het kasteel lag binnen een eigen gracht. Het grootste deel van het vierkante kasteeliland werd ingenomen door een tweebeukig hoofdgebouw. Daarvoor lag een binnenplaats die door een galerij was omgeven.

In de voorste beuk van het hoofdgebouw lag de grote zaal met links de schouw en aan de rechterzijde de enige mogelijkheid tot plaatsing van vensters in de buitenmuur van het kasteel. De achterste beuk was ingedeeld in een aantal kleine vertrekken. Het rechtse vertrek van deze reeks bezat een grote schouw. Waarschijnlijk was dit hoekvertrek bestemd voor de slotvoogd. Het middelste vertrek had een kleine uitbouw, waardoor we hier de kapel zoeken. Aan de linkerzijde toont het hoofdgebouw enkele kleinere kamers, mogelijk voor de secretarie. In de smalle voorvleugels ter weerszijden van de binnenplaats zou links de keuken gezocht kunnen worden en rechts een vertrek voor de wacht. Aan deze laatste zijde lag de bordestrap, die uitwijst dat het kasteel een verdieping bezat, hetgeen ook volgt uit de galerij rond de binnenplaats. Op de verdieping verwachten we appartementen voor de vertegenwoordigers van het centrale bestuur die dit Amsterdamse steunpunt zouden bezoeken.

De kleine vierkante hoektorentjes zijn gericht op de bastions en bieden een overzicht over het hele terrein. Zij kunnen echter geen vensters op de hoeken hebben bezeten zodat men alleen van een plat dak aan de bovenzijde deze inspectie kan hebben uitgevoerd. Het

6. Het kasteelplan uit 1545 (Detail van afb. 1). Het ontwerp toont een traditionele opzet met als bijzondere elementen een verdubbelde woonvleugel en een binnenplaats met galerijen.

lijkt niet uitgesloten dat zich in deze hoektorens de secreten bevonden. Voor een hogere uitzichttoren was slechts plaats boven het vertrek aan de linkerzijde van de zaal.

Het omgrachte kasteel bezat een vierkante plattegrond van negen roeden in het vierkant, hetgeen neerkomt op ca. 33 m. In het aangepaste, driehoekige citadelplan meet het kasteel 10 roeden, hetgeen 36,7 m is. Aangezien we hier werken met gravures op kleine schaal en het kasteel waarschijnlijk in beide gevallen even groot moest worden kunnen we beide maten middelen tot ca 35 meter. De binnenplaats met galerij zou dan 15 m diep en 21 m breed kunnen zijn. De zijvleugels worden elk 7 m breed. De zaal kan 11 m breed worden en de achtervleugel 9 m. In deze maten is het muurwerk begrepen.

Bij het driehoekige plan toont de kasteelplattegrond enkele wijzigingen. De galerij langs de binnenplaats beslaat nog maar drie zijden, waardoor de grote zaal vensters aan de binnenplaats kon krijgen. Aan de rechterzijde had de zaal nu geen vensters meer nodig zodat daar ook een vertrek kon komen. De uitbouw in het midden van de achtergevel, die wij voor de altaaruimte van een kapel hielden ontbrak hier. De ingang in de voorgevel lag hier niet meer in het midden.

De architectuur van het kasteel

Na de functionele analyse van het plan komen we

tenslotte tot de vraag wat de traditionele en wat de nieuwe elementen van het ontwerp zijn. Een zeer traditioneel element is de gracht, maar deze was wel bijzonder praktisch in dit laaggelegen terrein. Hij beschermde de bier- en wijnkelders tegen inbraak en diende als riolering. Ook bij het grootste kasteelproject van ons land, de algehele herbouw van het kasteel Breda waarmee men in 1536 een begin had gemaakt, werd de gracht aangehouden. De strakke vierkante opzet en de axiale ligging van ingang en kapel kunnen we onmogelijk modern noemen. Bij middeleeuwse kastelen die naar één ontwerp werden opgetrokken kwam dit reeds voor. Wij denken daarbij aan het kasteel Dussen. De ligging van de grote zaal achter een voorplein is zeer traditioneel. Hetzelfde geldt voor de beide naar voren springende zijvleugels.

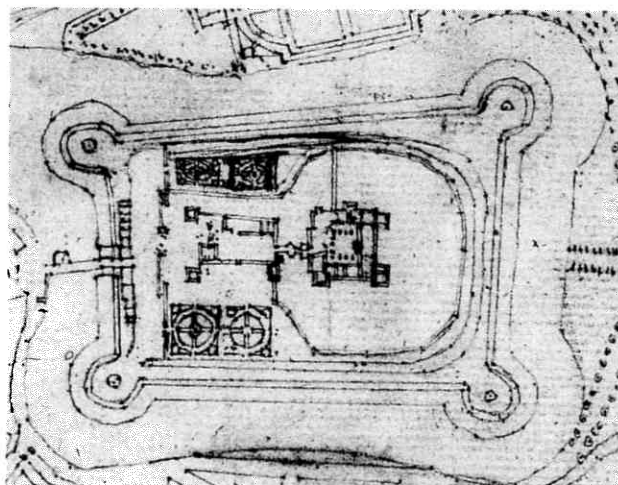
Opmerkelijk is de tweebeukige opzet van het woongebouw. Deze is bij kastelen in het midden van de 16de eeuw zeldzaam.

Het meest opvallende nieuwe element is de binnenplaats. Galerijen langs een binnenplaats kwamen omstreeks 1500 in Noord-Europa steeds meer in de mode. Aanvankelijk streefde men daarbij niet naar een regelmatige opzet en evenmin naar een Renaissancistische vormgeving. Alleen bij zeer grote bouwwerken zoals het Bisschoppelijk Paleis te Luik (1526), de Beurs te Antwerpen (1531) en het kasteel van Breda (1536) was er een ruime regelmatige binnenplaats met galerij.

Een kleine binnenplaats met galerijen rondom is heel zeldzaam. Het is een zelfstandig architectonisch element, dat voorkwam in Italiaanse stadspaleizen. Ook de bordestrap met twee armen uit het Amsterdamse project toont Italiaanse invloed. Het vroegste voorbeeld van een dergelijke trapaanleg is in ons land het Kasteel van Breda (1536). Bij de verbouwing van het Kasteel van Buren in 1539, naar ontwerp van Pasqualini, werd een driezijdige galerij op de binnenplaats aangebracht ongeveer op de wijze als het kasteelontwerp van het tweede citadelplan toont (afb.7).²⁵ De kasteelplattegrond van Amsterdam sluit sterk aan bij die van Buren, evenwel met een duidelijker regelmaat aangezien het plan als één geheel was ontworpen.

Het citadelkasteel moest gezag uit stralen en het representatieve onderdeel was de binnenplaats. De bestuursambtenaren waarvoor het bedoeld was behoorden tot de adel en moeten de gezag-symboliserende elementen gemeten hebben aan hun kastelen.

Bij de jongere citadellen van omstreeks 1570 traden de militaire aspecten sterker naar voren en werden de hoofdgebouwen eenvoudiger. De kasteelvorm werd daarbij losgelaten. De elementen van het Amsterdamse plan: de monumentale kleine binnenplaats, de nieuwe vorm van bordestrappen en de kleine vierkante hoektorens zouden eerst veel later in de noordelijke

7. Plattegrond van het kasteel Buren (±1630). Gedeelte van een handschriftkaart. De zuilengalerij van de binnenplaats dateert uit 1539, de omwalling werd kort voor 1543 gemoderniseerd. Beide onderdelen toegevoegd, waarschijnlijk naar ontwerp van Pasqualini. Het citadelkasteel toont eenzelfde opzet in een regelmatiger vorm.

kasteelbouw worden aanvaard. Maar ook toen bleven zij zeldzaam aangezien op dat moment kasteelachtige bouwwerken plaatsmaakten voor landhuizen.

Noten

- ¹ O. Dapper, *Historische Beschrijving der Stadt Amsterdam: etc.*, (1663), 51/52.
- ² C.M.J.M. van den Heuvel, "Papieren bolwercken", (1991).
- ³ T. Hermans en M. Brongers, "Het niet voltooid kasteel te Schoonhoven", in: *Castellogica, Mededelingen van de Nederlandse Kasteelstichting*, 1 (1983), 32.
- ⁴ R. Meischke, *De gotische bouwtradiitie*, (1988), 98, 102, 103, 106.
- ⁵ H.W. Boekwijt, "Het kasteel van Grave in de 16de en 17de eeuw", *Castellogica*, 2 (1988), 141.
- ⁶ T. van Mierlo, "Alexander Pasqualini (1493-1559) architect en vestingbouwkundige", *Bulletin KNOB*, 90 (1991), 157.
- ⁷ O. Dapper, o.c., n.1.
- ⁸ Met dank aan Charles van den Heuvel, die mij op de mogelijkheid van een vroege datering attendeerde.
- ⁹ W.H.M. de Fremery, "De opkomst der Amsterdamsche haven", *Jaarboek Amstelodamum*, 22 (1925), 34 e.v.
- ¹⁰ P.A. Scheltema, *Aemstel's Oudheid*, 3 (1859), 250.
- ¹¹ P.A. Scheltema, o.c., n.10, 251.
- ¹² P.D.J. van Iterson en P.H.J. van der Laan, *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1490-1550*, (1986), 73
- ¹³ P.A. Scheltema, o.c., n.10, 253; P.D.J. van Iterson en P.H.J. van der Laan, o.c., n.12,73.
- ¹⁴ P.D.J. van Iterson en P.H.J. van der Laan, o.c., n.12, 109, 117.
- ¹⁵ W.H.M. de Fremery, o.c., n.9, 46.
- ¹⁶ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, 4 (1884), 420; J. Wagenaar, *Amsterdam, etc.*, 2 (1765), 87.
- ¹⁷ P.A. Scheltema, o.c., n.10, 249.
- ¹⁸ J. Wagenaar, o.c., n.16, 1 (1760), 254.
- ¹⁹ C.M.J.M. van den Heuvel, o.c., n.2, 154.
- ²⁰ P.A. Scheltema, o.c., n.10, 257.
- ²¹ J. Wagenaar, o.c., n.16, 1 (1760), 271.
- ²² J.C. Breen, "De verordeningen op het bouwen te Amsterdam voor de negentiende eeuw", *Amstelodamum*, 6 (1908), 129.
- ²³ C.P. Burger, "Amsterdam in het einde der zestiende eeuw", *Jaarboek Amstelodamum*, 16 (1918) 6; B. van 't Hoff, "Christiaan Sgroten's kaart van Gelderland c. 1564 (1601)", *Gelbe*, 56 (1957).
- ²⁴ C.M.J.M. van den Heuvel, o.c., n.2, 107, 108.
- ²⁵ R.F.P. de Beaufort en H.M. van den Berg, *De Nederl. Monumenten van geschiedenis en kunst, De Betuwe*, (1968), 91 en (afb. 66).